

ПРІОРИТЕТИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Розглядаються головні напрямки соціально-економічної політики урядів Української Держави, зокрема у сфері земельних відносин, формування фінансової та банківської системи, спрямовані на подолання економічної залежності від Центральних держав, ліквідацію продовольчої кризи і безробіття, мінімізацію страйків, створення та зміцнення класу хліборобів.

Рассматриваются главные направления социально-экономической политики правительств Украинской Державы, в частности в сфере земельных отношений, формирования финансовой и банковской системы, направленные на преодоление экономической зависимости от Центральных государств, ликвидацию продовольственного кризиса и безработицы, минимизацию забастовок, создания и укрепления класса хлеборобов.

Main directions of development of socio-economic policy of governments of the Ukrainian State are examined in the article, in particular in the field of the landed relations, formings of the financial and bank system, directed on overcoming of economic dependence on the Central states, overcoming of food crisis and unemployment, minimization of strikes, creation and strengthening of class of farmers.

Напередодні гетьманського перевороту зросла активність заможніших верств селянства, налаштованих відновити приватну власність на землю. Поміщики прагнули приходу до влади сил, які б гарантували повернення конфіскованого майна. Водночас бідне селянство бажало

одержати обіцяну Українською Центральною Радою поміщицьку землю. Кризовий стан державних інститутів влади в Україні сприяв все більшому поширенню хаосу й анархії. За таких умов проблема стабільного постачання Австро-Угорщині та Німеччині сільськогосподарської продукції ставала проблематичною. Сприяючи усуненню від влади Центральної Ради та її уряду, союзники воліли бачити в Україні владу, яка могла б реалізувати виконання Берестейської угоди та забезпечити їх країни необхідними продуктами харчування. На фоні все більше втрачаючих авторитет українських соціалістів П. Скоропадський видавався політичним діячем «сильної руки». Програмові засади «Української Народної Громади», яка привела його до влади, давали окупаційним силам надію на виконання умов Берестейської угоди. Для самого гетьмана було бажаним поєднання прагнень різних категорій землевласників із «Союзу земельних собственников» з реалізацією програми Української партії хліборобів-демократів (УДХП), які спиралися на середнє та малоземельне селянство. Але вже з перших днів нової влади ставала зрозумілою примарність цього плану. Частина учасників «Союзу» була проти принципу примусового викупу великих земельних володінь. Натомість група дрібніших українських власників «Союзу» спільно з УДХП виступала за обмеження розмірів землеволодіння і примусовий викуп великих земельних маєтків.

Першим документом нової влади — «Грамотою до всього українського народу» проголошувалося відновлення повною мірою приватної власності — «як фундаменту культури і цивілізації» у розбудові майбутньої Української Держави. Рівночасно скасовувалися всі розпорядження урядів УНР, а також Тимчасового уряду, які обмежували функціонування інституту приватної власності, повністю відроджувався процес купівлі і продажу землі. Грамотою

також проголошувалось здійснення аграрної реформи на засадах «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів»¹. Поряд з цим у документі акцентувалася увага на необхідності забезпечення усіх соціальних прав робітничого класу, в першу чергу правового становища і умов праці залізничників, які «при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці». Окремо наголошувалося на «повній свободі торгу» і забезпеченні широкого простору для «приватного підприємства й ініціативи»².

У спадщину від Української Центральної Ради гетьманській владі дісталось одне з найболючіших питань внутрішньої політики — земельне. Від його розв'язання залежали не тільки лад і спокій в державі, але й сам факт її існування. Ще 31 січня 1918 р. Центральна Рада затвердила тимчасовий закон про встановлення норми землеволодіння, яка обмежувалася 30 десятинами. Більші маєтки конфісковувалися у земельний фонд, що розподілявся серед неімущих категорій селян. При цьому скасовувалася приватна власність на землю. Земля виводилася зі сфери товарно-грошових відносин, оскільки оголошувалася загальнонародною власністю³.

На цей час в українському селі нагромадився колосальний вибуховий потенціал. Його значною мірою провокувало небажання Центральної Ради примирити прибічників та противників соціалізації землі, пропагованої українськими соціалістами. Після приходу до влади П. Скоропадського в Україні продовжували ширитися антиурядові настрої. Серед селянства розповсюджуватися чутки, що влада прагне забезпечити інтереси виключно великих земельних власників. Їх каталізатором стали представники Української селянської спілки, партії українських есерів,

які вже з перших днів гетьманування П. Скоропадського почали активну критику його дій. Зокрема, на Звенигородському і Васильківському повітових селянських з'їздах, які відбулися 3 травня 1918 р., селяни, почувши зміст грамоти гетьмана про повернення прав власності на землю і можливість отримати земельні наділи за гроші, заявили про свою готовність боротися за свої права на землю і волю будь-якими способами⁴. Українська селянська спілка вже 8 травня 1918 р. скликала нелегальний Всеукраїнський селянський з'їзд, який прийняв резолюцію про те, що «селянство не признає обраного поміщиками гетьмана» і закликав до організації у повітах бойових дружин і підготовки до повстання⁵. З аналогічними вимогами пройшов 10 травня з'їзд селянських депутатів і земельних комітетів Одещини. Із закликами не визнавати гетьманську владу і чинити їй опір виступили місцеві ради робітничих і селянських депутатів по всіх Херсонській губернії⁶. Звертає на себе увагу той факт, що аграрне питання, найболючіше для селянства України — найчисельнішої верстви населення, соціалістичні лідери регулярно висували на щит своєї боротьби з гетьманською владою.

Водночас середні та великі земельні власники ставили перед гетьманською владою свої вимоги, прагнучи припинити самоуправство селян, роззброїти населення, повернути у власність незаконно захоплені землі, забезпечити умови нормальної господарської діяльності й найголовніше — запровадити на місцях тверду владу. З подібним зверненням 20 травня до гетьмана звернулися представники Уманського союзу хліборобів. У листі, зокрема, містилися вимоги, щоб «поміщики і орендарі були негайно повернуті в свої господарства, щоб їм, нарешті, віддали їх маєтки, садиби, ліси, стави, пограбоване і розкрадене майно, хліб і фураж», відшкодували втрачене⁷.

Аналогічні вимоги висували і делегати Всеукраїнського з'їзду хліборобів-власників, який відбувся 27 травня. При чому учасники зібрання скаржилися, що уряд розробляє законопроекти без будь-якої участі хліборобів⁸. 21 червня 1918 р. відбулася зустріч делегатів від хліборобів Харківської, Херсонської, Полтавської та Волинської губерній з П. Скоропадським. Це були здебільшого середні землевласники, які клопоталися не лише про збереження власних господарств та їх захист, але й про створення нормальних умов праці і життя в Україні. Вони зокрема вимагали, щоб гетьманський уряд організував охорону, відновив судочинство, тверду владу та лад⁹. Хлібороби висловили бажання створювати загони самооборони для захисту своєї власності і відновлення правопорядку в країні. На цій зустрічі П. Скоропадський окреслив головні принципи, на яких планувалося будувати земельну реформу: «великих земельних маєтків більше не буде; земля передасться хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки... Поміщикам надасться право продавати всю землю Державному банку для утворення земельного фонду Держави»¹⁰.

Відтак, аграрне питання постало перед Радою Міністрів Української Держави з усією гостротою. Слід зазначити, що уряд проводив аграрну політику в екстремальних умовах воєнного часу, в атмосфері розбурханих революцією соціальних пристрастей, які постійно підігрівалися агітацією соціалістичних партій. Сам принцип одержання землі виключно через викуп служив приводом для демагогічних нападок з боку українських есерів і гаслом для антиурядової агітації. Всі розпорядження уряду в земельній справі трактувалися як новий «удар інтересам селянства». Селяни не могли примиритися з поворотом від соціалізації землі до правового, поступового способу реформування

аграрних відносин. Вони категорично не сприймали того, що гетьманська влада позбавила їх можливості одержати землю задурно, за рахунок багатшого сусіда. Крім того, втілення державної політики на місцях набирало форм, які здебільшого не відповідали планам уряду. Підготовка земельної реформи ускладнювалася відсутністю необхідних статистичних даних та інструментарію.

10 травня 1918 р. уряд розповсюдив декларацію про характер, завдання і методи діяльності, в якій, зокрема, зазначалося, що він планує провести земельну реформу, «поставивши собі неодмінною метою задовольнити земельні потреби малоземельних та безземельних хліборобів». «Сильне своїм господарством селянство є підвалиною народного добробуту в такій хліборобській країні як Україна... Правительство не зупиниться перед ніякими жертвами, аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут», наголошувалося в урядовому повідомленні¹¹.

Головні принципи земельної реформи базувалися на відновленні приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. Водночас, уряд був свідомий, що продаж землі без державного контролю може потягнути за собою масову ліквідацію середнього землеволодіння, спекулятивну скупку земель. У доповіді міністра шляхів Б. Бутенка «Господарсько-економічне життя в Україні» на засіданні уряду визначалися державні пріоритети й в аграрній сфері. Зокрема, захист і зміцнення дрібної власності, встановлення граничного розміру землеволодіння та викуп державою надлишків, надання можливості дрібним землевласникам збільшити своє земельне господарство шляхом купівлі землі. Особлива увага приділялася культурному розвитку сільського господарства, що повинно було значно підвищити сільське виробництво, відповідно прибутки власни-

ків і водночас суттєво вплинути на посилення податкових надходжень¹². Таким чином, уряд Української Держави прагнув зберегти отриманий баланс різних масштабів землеволодіння.

Міністерство земельних справ, яке очолював харківський дідач, вчений-агроном і земський діяч В. Колокольцов, щирий прихильник утворення в Україні міцного економічно самодостатнього хлібороба, з перших днів своєї діяльності спіткалося з неприхованим саботажем середньої та нижчої ланки відомства. Остання практично повністю була сформована з представників Української партії есерів, які влаштували справжню обструкцію новому міністру, організували страйк проти нього і обвинувачували в «поході проти українців»¹³.

Для забезпечення прав приватної власності в аграрній сфері 18 травня Міністерство внутрішніх справ поширило циркуляр про повернення поміщикам їхньої власності. Згідно цього розпорядження, землевласникам поверталося вилучене у них селянами рухоме майно, вирубаний ліс, в т.ч. і отримані за розпорядженням земельних комітетів. За невиконання наказу вводилася карна відповідальність. Розпочалася ревізія земельних комітетів¹⁴. Як відомо, грамотою гетьмана від 29 квітня 1918 р. на місцях були скасовані земельні комітети Центральної Ради, створені у другій половині листопада 1917 р. На їх роботу були чимало нарікань ще за часів республіканської влади, зокрема за те, що не протистояли самовільному захопленню та знищенню маєтків, а подекуди лише сприяли поглибленню розрухи та хаосу на селі¹⁵. Міністерство розпочало формувати регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії.

Поряд із земельними комісіями Рада Міністрів утворила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії, які мали розглядати справи про відновлення порушеного володіння й користування землею, про повернення відібраних після 1 березня 1917 р. підприємств, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володарів чи орендарів тощо.

При земельному департаменті Міністерства земельних справ було створено Особливу комісію з перегляду «Положення» про землевпорядкування від 11 травня 1918 р., яка функціонувала у серпні-вересні 1918 р. Слід зазначити, що результатом її діяльності стало прийняття ряду важливих рішень, що усували практично всі існуючі на той час правові перепони до землевпорядкування на селі. Важливо, що саме особливі комісії мали вирішити питання про право на врожай 1918 р. на землях колишніх землевласників відповідно до спеціального закону, ухваленого 23 травня 1918 р.¹⁶ Цей документ давав можливість унормувати стосунки між власниками земель, які отримували право на вирощений врожай, орендарями за умов «дотримання угоди оренди» на землю, одержану восени 1917 р., а також тими, хто засівав лани навесні 1918 р. згідно з наказом генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна (від. 6.04.1918). В свою чергу, останні змушені були відшкодувати власникам господарські витрати, зроблені господарями чи орендарями після минулого врожаю тощо. Законом також визначалися умови оподаткування врожаю, інші державні і місцеві збори¹⁷.

Уряд Української Держави був змушений рахуватися з принциповими оцінками перспектив розвитку аграрних відносин в Україні, які давалися Центральними державами. Останні пропонували спочатку обмежитися заходами орга-

нізаційного характеру з тим, щоб зменшити соціальну напругу на селі, узгодивши інтереси поміщиків і селян. Проте вже незабаром Німеччина і Австро-Угорщина зробили ставку на реставрацію дореволюційних земельних відносин та тривале існування поміщицьких господарств як гаранта отримання українського продовольства. Тому певний час гетьманський уряд не ставив як першочергове питання широкої аграрної реформи з примусовою парцеляцією. Основне завдання у першій половині 1918 р. полягало у відновленні поміщицького землеволодіння та налагодженні ефективного використання сільськогосподарських угідь. В результаті, основною проблемою на селі весною та влітку 1918 р. стало питання відновлення власності. У зв'язку з цим вимагала вирішення проблема запровадження порядку відшкодування збитків. Вирішенню цих проблем мали сприяти створення урядом земельних, згодом — земельно-ліквідаційних комісій, однак вони не мали успіху у розв'язанні цього питання. Не виправдав сподівання на мирне врегулювання відносин селян та поміщиків запроваджений у комісіях принцип «полюбовного» вирішення справ. Поміщики, не сподіваючись на результативність останнього та керуючись своїми приватними інтересами, надавали переваги силовим методам повернення майна. До того ж, прийнявши 4 липня 1918 р. рішення надавати право поміщикам вказувати приблизний розмір збитків, Рада Міністрів сама провокувала їх надмірні вимоги.

8 червня 1918 р. було зроблено перший фактичний крок суттєвих зрушень у аграрній сфері. Уряд схвалив закон, згідно з яким Державний земельний банк дістав необмежене право придбання земель для їх продажу селянам. Розмір приватного землеволодіння не повинен був перевищувати 25 десятин¹⁸. Коментуючи цей закон, Д. Дорошенко зазначав, що був ним «не мало розчарований». Незважаючи

на те, що «це був дуже певний шлях до того, щоб уся земля з часом перейшла до рук дрібних власників і утворилась би могутча верства «кріпких» селян, але шлях до того був дуже довгий». На думку Д. Дорошенка, уряд не мав часу для такого тривалого переведення реформи в життя. «...Коли у нас земля горіла під ногами, треба було не років, а місяців, і при таких умовах реформа Колокольцова уявляла з себе лише вдячний матеріал для агітації проти нового ладу», — зазначав він¹⁹.

14 червня уряд прийняв «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким закріплювало право власника «сільськогосподарських та лісових маєтностей» продажу їх без обмеження розміру²⁰. За цим актом, великі власники могли продавати землю Державному земельному банку або безпосередньо селянам. При цьому придбати можна було наділ до 25-ти десятин. Володіння землями більших розмірів допускалося за особливим дозволом міністра земельних справ для промислових та громадських потреб. Водночас одна фізична чи юридична особа мала право набувати купівлею або даруванням сільськогосподарські ділянки з тим, щоб розмір загальної їх площі не перевищував 25 десятин. Державний земельний банк набув сільськогосподарські та лісові маєтності без обмеження їх кількості, але з умовою, що буде розпродувати їх на підставі цього закону. Так закладалися підвалини для розвитку дрібного та середнього господарства на Україні. Проте відсутність у законі положень про примусове відчуження поміщицької землі завадила остаточному вирішенню аграрної проблеми на селі. Добровільно на продаж було виставлено надто мало землі²¹. Водночас селяни практично не мали коштів на придбання землі, що безперечно ще більше ускладнювало умови доступу їх до власних земельних наділів.

Державний земельний банк за рахунок свого земельного фонду не міг задовольнити потреби навіть заможних селян, попит яких на землю перевищував пропозицію у декілька раз. У зв'язку з цим керівництвом Державного земельного банку вело переговори з Міністерством земельних справ про передачу в розпорядження банку частини державних оброчних статей для наступної парцеляції її між селянами. Для обговорення питання щодо використання державних та удільних земель при Міністерстві землеробства у кінці серпня 1918 р. була скликана нарада начальників управлінь землеробства та державного майна. Ігнорування великими земельними власниками законопроектів про передачу державних земель Державному земельному банку яскраво засвідчила їх опозиційність будь-яким спробам уряду розв'язати земельне питання²².

Завершальна фаза аграрної реформи розпочалася грамотою гетьмана, датованою 29 жовтня 1918 р. У ній підтверджувалися всі засадничі пункти, які оголосив уряд щодо вирішення земельної проблеми в Україні, а саме: реформа мала бути проведена без порушення інтересів приватних осіб, з оплатою по належній оцінці всього майна, що надходить в Державний земельний фонд; продаж землі малоземельним селянам і козакам України й утворення дрібних, але економічно міцних, селянських і козацьких господарств в Україні; забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України і вдосконалення сільськогосподарського кредитування тощо²³. Грамотою проголошувалося скликання Вищої земельної ради на чолі з гетьманом. Наслідком її роботи став проект аграрної реформи, який мав розпочати перерозподіл землі вже після жнив 1918 р. Цей крок зрештою мав призвести до того, що у 1919 р. кожний господар одержував можливість працювати уже на власній землі. На початку листопада

було ухвалено законопроект нового міністра земельних справ В. Леонтовича, який регулював процес викупу Державним земельним банком надлишкових площ у землевласників та їх подальшого розподілу між селянами. Маєтки, що мали важливе господарське значення (обслуговували цукроварні, розводили елітну худобу тощо) могли мати до 200 десятин землі, але вони підлягали акціонуванню. Однак законопроект неоднозначно був сприйнятий і селянами і великими землевласниками. Оскільки селяни вже звикли до думки, що земля, яку їм надала Центральна Рада безкоштовно, належить їм, і повертати її не збиралися, а тим більше викупати. В свою чергу, великі землевласники, прагнучи відшкодування за користування панською землею, проводили конфіскаційні рейди та погроми по селянським оселям²⁴. Зважаючи на те, що аграрна реформа гетьманського уряду мала ліберальний характер і передбачала добру волю і поступки як з боку селянства, так і великих землевласників, виявляти їх жодна сторона не поспішала. Разом з тим, і сам уряд восени 1918 р. вже був не в силі унормувати становище.

Протягом усього періоду гетьманської влади вибухали стихійні, а подекуди й організовані, масові селянські повстання. У травні — липні 1918 р. відбулися значні антинімецькі та антигетьманські заклоти на Київщині, Чернігівщині, Катеринославщині та Полтавщині. Окупаційна влада прагнула вилучати у населення зброю, оскільки не поодинокими були випадки, коли селяни відкривали вогонь по своїх односельчанах, які обробляли поля. Газета «Нова Рада», зокрема, описувала подібні випадки у Чигиринському пов. на Київщині. Пропозиції до населення здати зброю добровільно, як правило, не мали успіху. Німецькі каральні загони застосовували у таких випадках гармати, або спалювали села²⁵. За підрахунками В. Сав-

ченка, «під час локальних повстань українських селян тільки за шість перших місяців перебування іноземних армій в Україні було вбито 22 тисячі австро-угорських солдатів і офіцерів (за даними німецького генерального штабу) і більш ніж 30 тисяч гетьманських вартових». Він же нарахував у повстанських збройних загонах у травні–вересні 1918 року до 80 тисяч селян²⁶. 13 липня газета «Нова Рада» надрукувала звернення ЦК Всеукраїнської ради селянських депутатів, який закликав селян припинити повстання, оскільки це вело до руйнування сіл і розпошення політичних сил. Разом з тим, ЦК закликав селян організувати по селах, волостях, повітах селянські спілки «для захисту класових інтересів» селянства²⁷.

Критичну ситуацію в аграрному секторі, пов'язану з масовими селянськими заворушеннями 20 липня обговорила Рада Міністрів. Голова уряду Ф. Лизогуб повідомив пропозицію гетьмана ввести військовий стан в Звенигородському, Таращанському, Уманському, Сквирському і Канівському повітах Київщини, де рух набрав найбільшого поширення. Проте, урядовці не підтримали цю ідею, оскільки без національних військових формувань, держава, використовуючи окупаційні війська, ризикувала стати ще більш залежною від союзників²⁸. Відомий український історик, засновник українського гетьманського руху В. Липинський, аналізуючи помилки гетьмана П. Скоропадського, однією з них, чи не найбільшою вважав «безсилість і пасивність» уряду Української Держави супроти «каральних експедицій», організованих найбільш деструктивними силами і провокаторами, які дискредитували серед селянства ідею української державності²⁹.

У 1918 р. в Україні тривало подальше скорочення промислового виробництва. Революційні події, військове протистояння з більшовицькою Росією, втрата контролю над

промисловістю з боку держави, посилення робітничого руху спричинили різке падіння продуктивності праці у промисловості та на залізничному транспорті. На металургійних заводах Півдня з 63 доменних печей на кінець травня 1918 р. працювало 4, а на кінець серпня лише 2. До осені з 102 мартенівських печей в дії було тільки 7. Виплавляння чавуну в 1918 р. скоротилося порівняно з 1913 р. в 11 разів, сталі — в 13, видобуток залізної руди — в 17. За підрахунками міністра шляхів Б. Бутенка, залізниця мала дати в 1918 р. збитків на суму 600 тис. карб.³⁰.

Однією з авторитетних організацій, яка в свій час підтримала прихід до влади П. Скоропадського, був Протофіс — Союз промисловців, торгівців, фінансистів, офіційно сформований 15-18 травня 1918 р. на своєму установчому з'їзді³¹. У роботі зібрання взяли участь прем'єр Ф. Лизогуб, міністри С. Гутник, А. Ржепецький, Б. Бутенко. Делегати зажадали від урядовців обмеження прав робітничого класу: скасування 8-годинного робочого дня, закону про свободу страйків, колективних договорів, перегляду положень про діяльність профспілок і заводських комітетів, зниження розцінок з одночасним підвищенням продуктивності праці, заборони робочого контролю тощо. Водночас Протофіс задекларував підтримку реформаторського курсу гетьманського уряду, спрямовану на оздоровлення економіки³², однак його члени фактично обстоювали вузькокорпоративні зацікавлення, відсуваючи на другий план інтереси держави.

Власники підприємств масово закривали заводи і фабрики. У 1918 р. звільнення робітників, яке розпочалося ще за часів Центральної Ради, набуло масового характеру. У середині літа біржами праці було зареєстровано в Києві 35 тис. безробітних, у Херсоні та Харкові — по 25 тис., Одесі — 2 тис. Якщо враховувати збільшення в кілька разів цін на всі продукти харчування і те, що фактична заробітна

плата на заводах і фабриках зменшувалася (порівняно з 1913 р. — майже вдвічі), то підстав для поширення в Україні страйкового руху ставало дедалі більше³³. 5 серпня 1918 р. гетьман затвердив постанову про організацію громадських робіт з метою запровадження робочих місць для безробітних. Зокрема, такі роботи влаштовувалися у Києві по укріпленню Андріївської гірки, у Ніжині — по спорудженню мостів через річку Остер, по впорядкуванню території біля могили Т. Шевченка та розробці кам'яних кар'єрів біля сіл Лозоватка й Селище³⁴. Міністерство фінансів випустило для фінансування цих робіт понад 2,5 млн. карб.³⁵

Усуненню кризових явищ в промисловості не сприяли уповільненні темпи роботи Міністерства праці на чолі з Ю. Вагнером. Незважаючи на те, що відомство прагнуло досягти діалогу з профспілками, його кроки не були ефективними. На 1-й Всеукраїнській конференції профспілок, скликаній 21–27 травня при підтримці гетьманської влади, були зроблені певні кроки до порозуміння між робітниками і урядом. Проте, оскільки серед учасників зборів переважали здебільшого речники РСДРП (меншовиків) і українських соціалістичних партій, які представляли не місцеві територіальні спілки, а правління окремих професійних об'єднань, обрана Всеукраїнська центральна рада профспілок не стала справжнім представницьким органом всього робітництва України. В свою чергу, уряд домігся від конференції рішень, які б утримували робітників від боротьби проти існуючої влади³⁶. Про повільні темпи роботи відомства, очолюваного Ю. Вагнером свідчить і той факт, що про розробку робітничого законодавства стало відомо зі сторінок газет лише в жовтні 1918 р., тобто на сьомому місяці діяльності уряду.

Особливо важким було становище залізничників. Уряд не спромігся погасити заборгованість із заробітної плати.

14–15 липня 1918 р. робітники Здолбунівського, Сарненсь-Південно-Західної залізниці розпочали страйк. 16–17 липня до нього приєдналися залізничники Одеси, Києва, Поліської залізниці. Страйк швидко набрав загальноукраїнського характеру. За урядовим повідомленням у газеті «Нова Рада» головними вимогами залізничників були: сплата різниці заробітку з вересня по 15 листопада 1917 р. та введення заробітної плати, згідно декрету радянського уряду від 11 грудня 1917 р., а також забезпечення харчами з інтендантських складів³⁷. У багатьох випадках причиною страйків була більшовицька агітація. На заклик Центрального страйкому 19 липня зупинився рух на Московсько-Києво-Воронезькій залізниці, 20 — на Харківському вузлі та Катеринославській залізниці, 21 — на Слобідській, 23 — Північно-Донецькій. Загалом у страйку взяли участь близько 200 тис. залізничників³⁸. Прийнявши рішення про відновлення в Україні дії царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках, гетьманський уряд намагався придушити цю політичну акцію. На підставі урядового рішення Державна варта разом з німецькими та австрійськими військами вдалася до жорстоких репресій проти страйкарів. Переслідування й голод змушували залізничників України повернутися до роботи. Однак робітники продовжували висувати все нові й нові вимоги (підписання колективних угод, збільшення заробітної плати, поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці тощо). Натомість підприємці відповіли локаутами й новими звільненнями (Луганськ), закриттям профспілок (Херсон), а окупаційна влада — жорстокими покараннями страйкуючих. Так, відповідно до наказу генерала Менгельбіра, командира німецького корпусу, учасників страйків чекала каторга чи трирічне ув'язнення, а підбурювачів — страта³⁹.

Гетьманська влада намагалася різними способами угамувати страйк залізничників: терміновою виплатою заробітної плати, залученням до роботи штрейкбрехерів, погрозами передати залізниці у відання німецької військової влади. Але всі ці заходи не мали успіху. Не дивлячись на репресії та військово-польові суди, страйк тривав до середини серпня 1918 р., загальмувавши передислокацію військ Німеччини та Австро-Угорщини на Західний фронт, став на перешкоді вивезенню у Центральні країни хліба та інших продуктів харчування⁴⁰. Через страйк створювалося критичне становище із постачанням населенню ряду регіонів України, зокрема західних — продовольства⁴¹. Через страйк зменшилися хлібні запаси на складах губернії, що призвело до значних спекуляцій хлібом. Лише за тиждень страйку торгівці підняли ціну на хліб з 1 крб 20 коп. до 3–4 крб.⁴²

Відновленню ритмічної роботи залізниць в Україні, значною мірою сприяли зацікавленість окупаційної адміністрації в безперервному вивезенні продукції з України та зусилля Міністерства шляхів, яке для наведення порядку запровадило інститут залізничних комісарів, що спирався на збройну силу. Однак та обставина, що більшовики зуміли перегнати в Росію значну кількість паровозів та близько 80 тис. вагонів, не могла не позначитися згубно на стані залізничних перевезень⁴³.

Для налагодження діалогу уряду з профспілками при Міністерстві праці було створено комітет праці, на який покладалося попереднє обговорення підготовлених міністерством законопроектів. Однак комітет не зміг захистити інтереси робітників, а навпаки, погіршив їх становище, запровадивши під міністерським тиском 12-годинний робочий день на всіх металургійних підприємствах України. Подальший розвиток взаємин між гетьманським урядом та

робітництвом України був окреслений у зверненні П. Скоропадського до українського народу про скликання особливої наради для погодження робітничого законодавства. Згодом і у «Грамоті гетьмана до всього українського народу», виданій 29 жовтня 1918 р., містилася обіцянка розробити ряд заходів для розвитку промислового життя в Україні⁴⁴.

Аналізуючи соціальну політику гетьманського уряду, сучасні дослідники сходяться на думці, що він проводив таку робітничу політику, «яка не зачіпала основних завоювань революції, тобто гетьман не пішов шляхом реставрації царських порядків, як про це стверджувалося в літературі, а залишив соціально-економічні завоювання робітництва, здобуті ним у революції, в силі»⁴⁵. У соціальній сфері залишалися державні та громадські структури, які склалися ще в добу Центральної Ради: комісаріати праці, фабричні інспекції та окружні інженери, біржі праці, де фактично було повністю збережено персонал.

Гетьманський уряд поступово розвивав державний апарат опікування соціально незахищеними верствами населення, головним чином жертвами Першої світової війни. Міністерство народного здоров'я і опікування, яке очолював лікар-фармаколог Ю. Любинський, досягло безперечних успіхів у забезпеченні охорони здоров'я в Україні, боротьбі з епідемічними захворюваннями, становленні судової медицини, реформуванні медичного та фармацевтичної освіти тощо. Уряд прагнув фінансового забезпечити дитячі притулки, притулки для дітей військовополонених та загиблих воїнів, біженців, заклади опіки дорослого населення, пристарілих, осіб з вадами розумового та фізичного розвитку, створених здебільшого органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями, а також державні структури, які працювали ще до революції 1917 р. і залишилися без засобів до

існування. Під особливою увагою гетьманської влади знаходилися біженці та військовополонені, на допомогу яким уряд виділив близько 17 млн. карб.⁴⁶

Характеризуючи фінансову політику гетьманської влади, більшість сучасників та новітніх дослідників однастайні у її високій оцінці. Значною мірою цьому сприяли високі фахові якості міністра фінансів Антона Ржепецького. Д. Дорошенко писав, що він «показав себе може занадто великим прихильником вузкокласових стремлень фінансової буржуазії», водночас «був добрим господарем, щиро обороняв інтереси Української Держави взагалі, беріг кожну копійку, доводячи ощадність часом аж до скупості і досяг головного свого завдання: створив українську грошову систему й забезпечив українській валюті високий курс»⁴⁷. Ставлення українських національних сил до А. Ржепецького не можна назвати прихильним. Адже більшості з них він був відомий як голова «Тетянинського комітету» по захисту біженців, в якому намагався сконцентрувати роботу всіх установ, які працювали в цьому напрямку, і не терпів конкуренції з боку українських товариств, зокрема «Товариства допомоги населенню Півдня Росії». Особисте відношення до нього національної інтелігенції, а також його приналежність до партії кадетів, заважали багатьом українським діячам об'єктивно оцінити роботу А. Ржепецького на посаді міністра фінансів Української Держави.

Вже в перших публічних виступах міністр чітко окреслив завдання свого відомства, наголосивши, що «намагатиметься встановити українську валюту з високим курсом, оновити банківський апарат в формі Державного банку і банків приватних, щоб урегулювати господарське життя в Україні й установити сталий бюджет»⁴⁸. Очоливши Міністерство фінансів, А. Ржепецький залишив без особливих змін його кадровий склад, а також залучив до праці

висококваліфікованих фахівців у фінансовій сфері. Директором Кредитової канцелярії став Г. Лерхе, заступником міністра — колишній директор Кредитової канцелярії у Петрограді К. фон Заммен. При Міністерстві фінансів було збережено Експедицію заготовок державних паперів й основні штати працівників Державної скарбниці, яку очолив відомий економіст Х. Лебідь-Юрчик. Він, зокрема, коментуючи фінансову політику за часів Гетьманату, констатував високий рівень фахівців міністерства. За його словами, відомство не відмовляло «у кредитах на заспокоєння дійсних державних потреб, але енергійно охороняло державний скарб від замахів на марнотратство й надужиття». Така політика, на його думку, свідчила про збалансованість державного господарювання. Що ж до української валюти, то незважаючи на те, що крім природних багатств України, «до яких кредиторам трудно приступити», вона не мала жодного забезпечення, проте, мала високу цінність — карбованець дорівнював половині золотого франка⁴⁹.

Разом з тим, слід зазначити, що вже з перших кроків роботу міністерства значною мірою ускладнювали антигетьманські настрої серед урядовців, поширення листівок із закликами до саботажу та страйків⁵⁰. Не останню роль в подібних акціях відігравали чиновники вищого рангу, зокрема В. Мазуренко — член партії українських есдеків, який за часів Гетьманату був призначений заступником міністра фінансів.

Вже перші рішення гетьманського уряду були спрямовані на покращення грошового обігу і фінансового стану в Україні. 3 травня 1918 р. на своєму засіданні Рада Міністрів розглянула пропозиції А. Ржепецького про організацію друкування грошових знаків у Києві у типографії Кульженка, в Одесі у типографії військового відомства. За його

поданням було також прийнято рішення про введення монополії на цукор та тютюн⁵¹. Крім того, міністр фінансів наполіг на запровадженні монополії на сірники й підвищенні залізничних тарифів.

9 травня 1918 р. Міністерство фінансів провело через Раду Міністрів «Закон про додатковий випуск знаків Державної скарбниці». Крім 100 млн. карб., випущених за законом УНР від 30 березня 1918 р. було ухвалено надрукувати ще 400 млн. карб.⁵² Слід також згадати, що в Україні допускався неконтрольований обіг російських рублів та «керенок», німецьких марок та австрійських крон. Аби забезпечити Україну від засилля російської валюти, уряд 17 серпня 1918 р. видав закон про обмеження ввозу в країну російських грошових знаків. Поряд з цим вживалися кроки для стабілізації карбованця. 15 травня між Радою Міністрів Української Держави та урядами Австро-Угорщини і Німеччини було підписано угоду, на підставі якої Україна надавала цим державам кредит у 400 млн. карб., вартість яких мала бути сплачена за курсом 2 австр. крони та 1,3 марки за карбованець. Таким чином уряд планував забезпечити доступ Центральних державах до української валюти, необхідний для розрахунку за продукти харчування та промислову сировину, закуплені ними в Україні, і водночас оздоровити карбованець, унеможливити його падіння в зв'язку з послабленням російської валюти⁵⁴.

Міністру фінансів і українським банкірам доводилося долати тиск з боку німецького та австро-угорського командування, яке вимагало примусово приймати марки та крони за більш вигідним для них курсом. За даними сучасного дослідника внутрішньої політики Української Держави Ф. Проданюка, в травні-червні 1918 р. фактично розпочалася фінансова війна між гетьманським урядом і командуванням окупаційних військ. Німецькі та австро-угорські

офіцери заарештовували тих українських банкірів та працівників торгівельних установ, які не бажали приймати до плати та обміну валюту цих держав за завищеним курсом. Поряд з цим представники Київської групи армій відмовлялися сплачувати податки та акцизні збори за вільним курсом⁵⁵. Реагуючи на ці факти, український уряд звернувся до державних установ Німеччини та Австро-Угорщини з нотами протесту проти такого тиску, а для більш ефективного захисту національних інтересів у фінансовій сфері — тимчасово припинив розрахунки по торгівельним операціям з Центральними державами⁵⁵. Остаточному вирішенню спірних питань у фінансовій сфері сприяла діяльність україно-німецько-австрійської комісії, результатом роботи якої стало підписання 4 липня 1918 р. проекту валютної угоди між всіма сторонами. Український уряд схвалив цей проект на своєму засіданні 6 вересня 1918 р.⁵⁶

10 серпня гетьман затвердив ухвалений Радою Міністрів статут Українського державного банку і асигнування коштів до його основного капіталу в сумі 100 млн. карб. і 10 млн. карб. запасного фонду⁵⁷. Банк розпочав свої фінансові операції 2 вересня 1918 р. Не менш важливим для стабілізації фінансової і господарської системи загалом і реалізації земельної реформи зокрема було заснування Українського земельного банку 23 серпня, який відкрив свої операції 1 вересня 1918 р. Земельний фонд банку складав 142 тис. десятин землі вартістю 19,8 млн. карб., запасний фонд — 50 млн. карб.⁵⁸

У економічній та торгово-промисловій сфері гетьманська влада змушена була рахуватися з інтересами Німеччини та Австро-Угорщини, які за надання військової допомоги вимагали чіткого дотримання умов Берестейської угоди, зокрема щодо поставки в ці країни продуктів харчування та сировини. Слід зазначити, що Центральні держави через

гостру внутрішню економічну кризу за будь-яку ціну прагнули вивезти з України якнайбільше харчів та сировини, завоювати на українському ринку міцні позиції та досягнути власного позитивного платіжного балансу. Ще 23 квітня 1918 р. було підписано загальний господарський договір між УНР й Німеччиною та Австро-Угорщиною. Проте головний тягар виконання цього договору з боку України ліг на гетьманський уряд. Згідно з домовленостями до 31 липня 1918 р. українська сторона мала продати Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, а до 30 червня того ж року — 2,7 млн. пудів великої рогатої худоби у живій вазі, 400 млн. штук яєць, 900 вагонів спеціальних сортів дерева, 37,5 млн. пудів заліза і руди та багато іншого продовольства та промислової сировини⁵⁹. Окремими договорами від 24 травня і 1 червня український уряд дозволив Центральним державам закупити й вивезти 4 млн. пудів цукру й цукрового піску. Договір підписаний 10 вересня 1918 р. хоч і базувався на Брестському договорі, але був для України більш м'яким. Зокрема, із загальної кількості врожаю 1918/19 років в країні планувалося 65% залишити для внутрішніх потреб, 35% поставити на експорт. Україна дозволила вивезти 11 млн. пудів живої худоби, 300 тис. голів овець, 2 млн. штук птиці, 450 тис. пудів сала, масла і сиру, 20 тис. пудів м'ясних консервів і ковбас щомісячно, 2,5 тис. вагонів яєць, 2,5 млн. пудів цукру і 20% спирту від виробництва 1918/19 р.⁶⁰ В свою чергу, німецька та австро-угорська сторони зобов'язувалися поставити в Україну нафту, вугілля, сільськогосподарську техніку та промислове устаткування. Українська Держава одержувала кредит в розмірі 1 млрд. німецьких марок, що не лише відкривало перед нею перспективи подолання економічної кризи, а й можливості модернізації вітчизняної промисловості і сільського господарства⁶¹.

Незважаючи на суворі вимоги торговельного договору з Центральними державами, гетьманський уряд прагнув забезпечити насамперед українські національні інтереси. Зокрема, його заходи були спрямовані на обмеження масового експорту з України товарів і сировини військовими та економічними організаціями Центральних держав, перегляд норм обмежень на вивіз різної продукції, визначення тарифів й сприяння діяльності митниць, створення закупівельних організацій тощо. Вже 11 травня 1918 р. уряд видав наказ про заборону вивозу металів за кордони Української Держави, яким без згоди Центрального бюро з зовнішнього товарообміну заборонялося вивозити з України мідь, алюміній, нікель, кобальт, кадмій, олово, свинець, срібло, а також вироби з них і лом⁶². Аналогічними розпорядженнями вводилася заборона експорту з України гуми та гумових виробів, технічних масел, сірки, етилового спирту, шкіряних виробів, золота, платини, деяких продуктів харчування (меду, патоки). Для експорту цукру, спирту та вугілля Міністерство торгівлі та промисловості видавало спеціальні розпорядження⁶³. Намагаючись обмежити свою відповідальність за виконання взятих керівництвом УНР зобов'язань перед Австро-Угорщиною і Німеччиною, гетьманський уряд погодився на діяльність в Українській Державі торгово-економічних організацій цих країн. На них мав лягти основний тягар виконання економічних договорів і угод. Продовольчі товари та сировину вони повинні були закуповувати на ринках України за вільними цінами. Особливе місце серед них займала Імперське господарське бюро при німецькій делегації в Україні, підпорядковане німецькому військовому відомству, яке контролювало діяльність всіх німецьких торгових і економічних установ. Поряд з ним провідну роль у закупці продовольства в Україні відіграла Госпо-

дарська централь, створена урядовими структурами Німеччини і Австро-Угорщини⁶⁴.

Водночас П. Скоропадський прагнув локалізувати вплив країн-союзниць на державні установи України. Тому за час його гетьманування не було створено жодної спільної організації, яка б контролювала процес вивезення з України продуктів харчування та сировини згідно з торговельним договором 23 квітня 1918 р. В інтересах забезпечення необхідними продуктами внутрішнього ринку України та для урегулювання зовнішньої торгівлі Міністерство торгу і промисловості особливим наказом 3 червня 1918 р. установило 5 категорій товарів: заборонених до вивозу, на які вводилася монополія (цукор, спирт, вугілля); зареєстрованих для вільного торгу (лісові матеріали, овочі); торгівля, якими дозволялася під контролем держави (збіжжя, худоба, яйця, м'ясо, залізна руда) і вільного продажу (тютюн, скло, сіль, кустарні вироби тощо)⁶⁵.

В цілому план вивезення з України сировини та продовольства не був виконаний. Політика уряду, розруха на транспорті і протидія населення — далеко не повний перелік причин цього. План був реалізований лише на 20%. Згідно угоди, Центральні держави поставили певну кількість товарів в Україну. Так до 31 липня було імпортовано товарів, головним чином з Австрії, приблизно на 130 млн. крон у тому числі 160 вагонів сільськогосподарських машин, 400 вагонів емальованого посуду і на 10–15 млн. крон нафтопродуктів. Товари надходили в Київ, Харків, Одесу, Вінницю. Поставляли плуги, віялки, граблі, лопати, меблі, швейні машини, спиртові напої, хімічні товари. Але значна кількість товарів не доходила до споживачів. Чимало товарів було розграбовано солдатами та селянами. Велика кількість товарів, закуплених для України, залишилася в Австрії (на 50 млн. крон) або опинилася в Галичині (на 20 млн. крон)⁶⁶.

Виконання умов господарського договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною вимагало від гетьманського уряду максимальної концентрації ресурсів, зокрема у сфері хлібозаготівлі. Було збережено і реформовано Українське державне хлібне бюро, створене 3 квітня 1918 р. ще за часів УНР. Головним його завданням була монопольна заготівля зерна для виконання господарського договору з Центральними державами⁶⁷. Пішовши 10 липня 1918 р. на реорганізацію бюро, уряд прагнув створити дієву централізовану державну хлібозаготівельну організацію. В першу чергу, планувалося залучити до хлібозаготівельних операцій під контролем Державного хлібного бюро кооперативи, господарські спілки і об'єднання хліборобів, установи і організації місцевого самоврядування⁶⁸. У такий спосіб Міністерство продовольства прагнуло домогтися розширення фінансової бази та суспільно-політичної підтримки централізованих заготівель хліба, а також обмежити спекулятивні тенденції серед приватних торгівців. Незважаючи на те, що окупаційні війська фактично були допущені до хлібозаготівель, вони не мали права самочинно вивозити хліб за кордон. Згідно із урядовим розпорядженням від 2 вересня 1918 р. єдиним відправником вантажів, монополізованих Хлібним бюро, могло бути лише воно та Міністерство продовольства. Разом з тим, після послаблення впливу Центральних держав на внутрішню політику Української Держави наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 р. (через поразки на фронтах) гетьманський уряд вжив заходів до послаблення монополії. На початку листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про передачу функцій розподілу продовольства до відання органів місцевого самоврядування.

Тривалий час в українській історіографії побутувала думка, що хліб і продукти харчування німецька та австро-угорська влада одержувала від України безкоштовно, лише

за військову допомогу, яку надала за Берестейською угодою. Це далеко не так. Хоча й сьогодні, дослідники ще не мають конкретних цифр щодо грошових коштів, які Українська Держава виручила за поставлені продукти харчування та ресурси у Німеччину та Австро-Угорщину. Разом з тим, відомо, що гетьманська влада не встигла ці кошти спрямувати у розвиток економіки та народного господарства і вони залишалися на рахунках Української Держави в державних банках Німеччини, Австрії і Угорщини. Діставши владу внаслідок політичного перевороту, Директорія протягом двох років вимагали від колишніх країн союзниць повернення Україні грошей за поставлені згідно торгівельно-економічних договорів товари. Першою відшкодування УНР здійснила Німеччина (400 млн. нім. марок з українських конто в Рейхсбанку)⁶⁹, згодом — Австрія та Угорщина. Відомо, що лише протягом листопада 1920 р. УНР одержала 5 676 527 австрійських крон і 13 грудня 1920 р. ще 1 613 962 австрійських крон від угорського уряду (з конто УНР в Австро-Угорському банку)⁷⁰. Ці кошти були використанні республіканською владою для утримання дипломатичної служби УНР, екзильного уряду, роботи з інтернованими вояками в Польщі тощо.

За часів гетьманування П. Скоропадського спостерігалось певне економічне піднесення України. Цьому значною мірою сприяли відновлення приватної власності, підтримка урядом вільного підприємництва. Було налагоджено вільний грошовий обіг, зміцнено національну валюту, створено державний бюджет, відкрито кілька українських державних банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства та біржі. Поступово було відновлено залізничний рух, реорганізовано державний флот.

Аграрна реформа П. Скоропадського була спрямована на відновлення сільського господарства України, створення

міцного класу хліборобів, які б отримали землю за викуп при посередництві держави шляхом парцеляції великих земельних маєтків. Однак провести в життя свої задуми уряд не встиг. І це пояснювалося, в першу чергу, браком часу. Підготовка адміністративного апарату та правової бази реформування земельних відносин потребували людських і матеріальних ресурсів, широкої роз'яснювальної роботи, яка б нейтралізувала агітацію лівих партій на селі. Водночас сильною була інерція мислення колишніх латифундистів, котрі з приходом до влади гетьмана пов'язували можливість соціального реваншу. Уряду Української Держави не вдалося пом'якшити продовольчу кризу, вгамувати спекуляцію, забезпечити міста достатньою кількістю продовольства, щоб зменшити соціальну напругу в країні, і тим самим було окреслено його короткотривале існування. Рівночасно стримуючими факторами економічного розвитку країни були впливи на політику уряду в цій сфері великих промислових та торговельних груп, залежність від торговельно-економічних угод з Австро-Угорщиною та Німеччиною.

Але для того, щоби більш яскраво уявити всі плюси і мінуси держави П. Скоропадського, згадаємо слова його політичних опонентів. До них зокрема належав і французький журналіст Пеліс'є. Не зважаючи на своє неприхильне ставлення до гетьмана, він змушений був 12 липня 1918 р. констатувати, що за короткий час Українська Держава рухається «дуже швидко по шляху загального добробуту». На думку журналіста, це промовляло «з усіх кутків економічного і побутового життя» країни. «Єдине, що викликає тихі і явні ферменти, — зауважував Пеліс'є, — це надто радикальний українізаційний курс, прийнятий і послідовно переводжений Гетьманом у всіх ділянках життя...»⁷¹.

- ¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.
- ² Там само.
- ³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 128–130.
- ⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі — ЦДАВОУ). — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 3а–3а зв.; Нова Рада. — 1918. — 11 червня.
- ⁵ Нова Рада. — 1918. — 12 травня.
- ⁶ ЦДАВОУ. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 1.
- ⁷ Там само. — Спр. 17. — Арк. 26–27.
- ⁸ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 23–24.
- ⁹ Нова Рада. — 1918. — 23 червня.
- ¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. — К., 2002. — Т. II. — С. 197.
- ¹¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.
- ¹² *Мякота С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень—грудень 1918 р.): Автореф... канд. іст. наук. — К., 1997. — С.19.
- ¹³ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 198.
- ¹⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 2988, оп. 1, спр. 15. — Арк. 44–45.
- ¹⁵ Див.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1921 — Т. II. — С. 58.
- ¹⁶ ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Сспр. 13. — Арк. 3 зв.
- ¹⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 198–199.
- ¹⁸ *Рубльов О. С., Реснт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — Т. 10. — К., 1999. — С. 118. (серія «Україна крізь віки»)
- ¹⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 337.
- ²⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 199–200.
- ²¹ *Рубльов О. С., Реснт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 119.

²² *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня—14 грудня 1918 р.). Автореф... канд. іст. наук. — К., 2000. — С. 9.

²³ Там само.

²⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 202.

²⁵ Нова Рада. — 1918. — 11 червня; ЦДАВОУ. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 21.

²⁶ *Савченко В. А.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Х., 2008. — С. 223–224.

²⁷ Нова Рада. — 1918. — 13 липня.

²⁸ ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 121–122.

²⁹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 8.

³⁰ *Рубльов О. С., Рєєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 120.

³¹ Киевская мысль. — 1918. — 16 мая.

³² *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — К, Філадельфія, 1995. — С. 355.

³³ *Рубльов О. С., Рєєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 123.

³⁴ Державний вісник. — 1918. — 15 серпня.

³⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 220.

³⁶ Україна: Хроніка XX століття: Рік 1918. — С. 202.

³⁷ Нова Рада. — 1918. — 21 липня.

³⁸ Україна: Хроніка XX століття: Рік 1918. — С. 264.

³⁹ *Рубльов О. С., Рєєнт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 123–124.

⁴⁰ Україна: Хроніка XX століття: Рік 1918. — С. 265.

⁴¹ ЦДАВОУ. — Ф. 1216, — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 85.

⁴² Народна воля. — 1918. — 28 липня.

⁴³ *Рубльов О. С., Ресет О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — С. 122.

⁴⁴ Державний вістник. — 1918. — 2 листопада.

⁴⁵ *Андрусин Б. І.* Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.): Автореф... докт. іст. наук. — К., 1997. — С. 30.

⁴⁶ *Жванко Л. М.* Внутрішня політика Української Держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень–грудень 1918 року): Автореф... канд. іст. наук. — Харків, 2002. — С. 14–15.

⁴⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т.І І. — С. 189.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ *Лебідь-Юрчик Х.* Бюджетове право (Додаток: перший державний бюджет України на 1918 рік і пояснення найважливіших позицій бюджету). — Львів, 1927. — С. 121.

⁵⁰ *Войнаренко О.* З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. — Детройт, 1950. — С. 13.

⁵¹ ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3–4.

⁵² Державний вістник. — 1918. — 9 червня.

⁵³ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 189–190.

⁵⁴ *Проданюк Ф.* Українська Держава і країни Четверного союзу: основні напрямки взаємовідносин // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К., 1999. — С. 75.

⁵⁵ Там само; ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп.1. — Спр. 6. — Арк. 137–137 зв.

⁵⁶ Там само. — Арк. 237.

⁵⁷ Державний вістник. — 1918. — 17 серпня.

⁵⁸ *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К., 1999. — С. 105–106.

⁵⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 1118. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 1–3.

⁶⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. II. — С. 211.

⁶¹ Павлюк О. В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 329.

⁶² Державний вістник. — 1918. — 18 травня.

⁶³ Проданюк Ф. Українська Держава і країни Четверного союзу. — С. 73.

⁶⁴ Там само. С. 73–74.

⁶⁵ Дорошенко Д. Історія України. — Т. II. — С. 210–211.

⁶⁶ Там само. — С. 210.

⁶⁷ Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918. — С. 180.

⁶⁸ Державний вістник. — 1918. — 24 липня; ЦДАВОУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 100 зв.

⁶⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Спр. 7 — Арк. 64–64 зв.

⁷⁰ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 315. — Арк. 59–62.

⁷¹ У 60-річчя відновлення гетьманства. — Торонто, 1978. — С. 77.